

Кусеин Исаев

КЫРГЫЗСТАНДЫН ДЕМОКРАТИЯЛЫК КЫЙМЫЛЫ (КДК) – УЛУТТУК ДЕМОКРАТИЯНЫН БАШАТЫ

УДК: 329/1.(575.2)

1990-жыл 26-май азаттыктагы Кыргызстандын тарахында өзгөчө күн – биринчи жолу кыргыз драм театрына Республиканын жаштары өз эрки, каалоолору менен чогулуп келечек, эркиндик, тең укуктуулук жөнүндө кыялдануулардын натыйжасында “Кыргызстан демократиялык кыймылы” деген коомдук уюм түзүлгөн эле. Бул тагдыр чечээр күнгө татаал жана көк жалдык менен кармашуулардын натыйжасында жетти. Социалисттик коомдун негизги түзүүчүлөрү, ээлери жана жалгыз саркери катары эсептеген коммунисттик партия мамлекет жарандарынын өз алдынча ар кандай кыймыл-аракеттерине өтө кызганчаактык менен мамиле жасоочу эмес беле! Кыргызстан коммунисттик партиясы дүйнөдөгү, жалпы Советтер Союзундагы жана Республикадагы айкындуу өзгөрүүлөргө карабастан көнгөн салты боюнча улуттук жаштардын ар кандай кыймылдарына кыраакылык жана ишенбөөчүлүк менен кылдат көзөмөлдөп турат эле.

Кыргыз жаштары Балтика боюндагы Республикалардагы, Москва, Ленинград шаарларындагы эркиндик үчүн кыймылдар менен таанышып, таалим алышып, ар кандай жыйындарды, чогулуштарды, кезигүүлөрдү өткөрүшүп, демократия боюнча пикирлешүүлөрдү жүргүзүшүп, бирдиктүү демократиялык кыймыл түзүү планы бышып-жетилип, чогулуш өткөрүү аракеттери бир канча жолу болгон эле. Кыргыз жаштарынын азаттык, эркиндик, өз алдынчалык болуу ойлору, атына заты жарашпаган башкаруучу коммунисттик партиянын зордук-зомбулук көрсөтүүчү кара ниет кысым көрсөтүүчү залымдик саясатына жооп иретине 20-кылымдын 70-80-жылдарында эле башталган. Кошуна, бир туугандай алыш-бериш, куда-сөөк болуп, кылымдардан бери жашап келген бир тууган казак элинин, өзгөчө жаштарынын тоталитардык эзүүгө каршы күрөшү, 1986-жылы болгон “Желтоксан көтөрүлүшү” миндеген жазыксыз, эркиндик үчүн умтулган казак уулдарынын жана кыздарын кордук, зордук көрсөтүп, курал колдонуп, өлтүрүлүшү миндеген кыргыз элин, өзгөчө анын жаштарын кайдыгер калтырган жок. Кыргыз уул-кыздары атайын топтолушуп, Казак Республикасынын чек арасына болгон Кордой тоосуна чейин жеткенде мамлекеттик коммунисттик бийлик күч менен кайра кайтарган. Кыргыз жана Казак Республикаларынын эл жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун жан досу Мухтар Шахановдун “Желтоксан эпопеясы” деп аталган даректүү рома-

нында жазылган казак элинин, өзгөчө жаштарынын трагедиясы кыргыз жаштарына өтө таасир этти, аларды катуу ойлонтуу, кыймылдоого түрткү берди. Республиканын жаштар гезити “Ленинчил жаш” Мелис Эшимкановдун кыраакы жетекчилиги менен кыргыз жаштарын улутчулдук, мекенчилдик маанайда калыптанышына түздөн-түз таасир этти, кыргыздын жаш муундарынын тарыхый жоопкерчилигин ачыктан-ачык чечмеленге макалаларды такай жарыялап турду. Замандын талабына, оош-кыйыш жүрүшүнө жооп болуп, калк арасынан дилдеринин тазалыгы, тилинин курчтугу, акылынын тунуктугу, намысынын курчтугу, жан дүйнөсүнүн бакыбаттыгы жана зиректиги жетишип, чачылгандай жарк эткен Сатыбалды Жээнбеков, Дооронбек Садырбаев жана башка улуттун нагыз уул-кыздарынын газета, журналдарга жарыяланган макалалары да жаштарга чагылгандай таасир этти. Улуу муундардан XX кылымдын алп жазуучу, нагыз акылмандуулуктун акылманы Түгөлбай Сыдыкбековдун кеменгерлик жүрүш-турушу, жашоосу, дайыма “Улуу сөздөрү” менен айырмаланып, замандаштарына, өзгөчө кыргыз жаштарына эскирбес насааты менен таасири кубаттуу болду. Мунун баары биригип, жаштарга саясий бийликтин “арамзалыктын анатомиясын” ачык туюнтуп, күрөшүүгө үндөгөнүн кабылдап, кыймыл келе баштаган эле. Кыргызстан Коммунисттик партиясынын Борбордук комитетинин мамлекеттик коопсуздук комитеттин кызматкерлерин, милиционерлерди жаштардын ар кандай жыйындарын, кезигүүлөрүн андып, катуу кайтарып, көзөмөлдүк байкоо жана талдап жүргүзүп турган да. Биз, жаштар да кыргыз драм театрынын имаратында чогулуш өткөрүүгө көк жалдык менен күрөштүк, көрмөктөрдү өткөрдүк, эптеп-септеп башкаруучулардын макулдугун алып, 1990-жылы 26-майда эртең мененки саат 8 де театрдын астына чогула баштадык. Бирок, эшик бек, кароолчу да ачкыч да жок. Борбордук комитеттин кыраакы кароолчулары да көрдү бирок театрдын эшиги ачылбады. Айла кетти...

Ары кетип, бери кетип жатып, 1990-жылдын 26-майында араң эртең менен саат он жарымда Кыргыз драм театрынын эшигинин ачкычын алып, ачууга араң жетиштик. Саат 8-00 чакырылган эл менен саат 11ден өткөндө чогулуп, Кыргыз Республикасынын тарыхында биринчи жолу – кыргыз демократиялык кыймылынын уюмун түзүү боюнча жыйындын ишин баштадык. Кыргыз драм театрынын ичине келгендер

батпай театрдын ложасында жана коридорунда жайланышты. Эл жык-жыйма болду.

Арасында Эл баатырларынан кеменгер жазуучу Түгөлбай Сыдыкбеков, акын Ата Мекендик согуштун катышуучусу Сүйүнбай Эралиев, атактуу сүрөтчү, киночу, артист Сүймөнкул Чокморов, мамлекеттик жетекчилеринен – Жогорку Кеңештин төрагасы мамлекеттик жана башкаруучу коммунисттик партиянын жетекчилеринен М. Шеримкулов, А. Акаев, шаардык Компартиянын идеология боюнча секретары С. Исмаилова ж.б. болушту. Залдагы жыйындын катышуучулары муунтудан кутулуп, диктатуранын жан кейиткен кесепеттеринен эркиндикке чыккандарын белгилеп, ойлонуп, ааламдаштыруунун талабын эске алуу менен улуттук демократияны орнотуу жана өркүндөтүү маселелерин кеңири талкууга коюшу менен өз сунуштарын ортого салышты. СССРдин мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, академик, тирүү олуя Түгөлбай Сыдыкбеков катышуучулардын каалоосун сезгендей, шашпай, маңыздуу сөзүндө турмуштун насаатчысы тарых, адам болсо бардыгын билишке шыктуу, баба өмүрүн билген киши караңгыда да шам-чырактуу, ошондуктан маданияттын да, илимдин да үч булагын: кечээки басып өткөн жолду, бүгүнкү өмүрдү, алдыңкы басаар жолубузду, өтөөр иштерибизди демөөрүн, бай тажрыйбасын билгенибиз милдет. Эң кооз, эң укмуш жана маанилүү асыл мурасты бабаларыбыз укум-тукумга белек берди. Ал сууга жуулбас, отко күйбөс алааматтарда кыйрабас Улуу сөз сепилдери! Биз аны канчалык баалап, терең кызыгып, туюнган сайын, ал силерге өзүнүн туңгуюктагы укмуш сырларын ача берээр эң асыл мурастарыбыз! Азаттыктагы улуттук кыргыз мамлекетинин жалпы жарандары жана жаштарыбыз ата-бабаларыбыздын асыл мурастарын билгени, Теңиримдин каалоосу менен азаттыктагы өмүрүн гүлдөтөт эмеспи – деп Сыдыкбеков Түгөлбай атабыз жаңы улуттук мамлекеттин жарандарынын келечек өмүрүнүн шам чырагын жандыргандай элестүү сүйлөдү. Улуу атабыздын ушул сөздөрү акыркы осуяты болоорун эч кимибиз деле сезбесек керек....

Демократиянын улуттук өңү, мазмууну болушу мүмкүнбү? Же азыркы батыштын баалуулуктары, акыл-эси, демократиясы үстөмдүк этиш керек. Анткени сонундар дүйнөсү батышта, батышсыз маданият өнүкпөйт, техникалык өркүндөө болбойт, демократиянын, идеянын булагы батышта деген жойпулардын пикирлери үстөмдүк эте береби? 2014-жылдын маалыматы боюнча Кыргызстанда 10400 өкмөттүк эмес уюмдар, 30 диний багыт боюнча 2200 дөн ашык уюмдар, мечиттер бар. Булардын дээрлик көпчүлүгү батыштын жана классикалык ислам **динине тиешеси жок** уюмдар, идеологиялык булактар. Ушулар улуттук идеологияга, демократияга каршы саясатты жана үгүттөө иштерин жүргүзүүдө.

Демократия бул баарынан мурун-маданият, руханийлыктын көрүнүштөрүнүн бири. Кыргыз

евразия кең мейкиндигин эң байыркы көчмөн элдеринен, далай улуу мамлекеттерди, цивилидерди (маданияттарды) түзгөн, каада-салты, үрп-адаттары, “Манас” эпосу баш болгон руханий байлыктарды жараткан, манияттуу, адептүү, адилеттүү, баатыр эл. Демек, бул кыргыз элинин өзгөчө **демократиясы**, жашоо ыңгайы, мамлекет түзүү жана башкаруу тажрыйбасы болгон улуу калк. Булардын баарын өздөштүрүп, күндөлүк жашоонун милдеттүү эрежесине айлантуу мамлекеттик саясаттын, идеологиянын, тарбиянын милдети.

“Кыргызстан демократиялык кыймылды” уюштуруу ушул жыйынында мамлекеттик жана коммунисттик партиянын жетекчилери – Медет Шеримкулов жана Аскар Акаев уктап отурушканын ачыктан-ачык эле трибунадан сындашканы нагыз демократиянын көрүнүшү катары кабылданды. (А.Акаевтүндө самолетто учуп келгенин түшүндүрүп, залдан кечирим сураганын да жыйындын катышуучулары демократиянын салтанаты катары түшүнүштү). Мен да ачуу чындыктарды айтып, улуттук демократиянын зарылчылыгы, мааниси жөнүндө сүйлөгөм. Жыйын эки күн (26-27-май 1990-жыл) иштеп, “Кыргызстан демократиялык кыймылы” түзүлгөнүн салтанаттуу жарыялап, көп жылдардан бери токтоп калган калган улуттук өнүгүүнүн маселелери, иштөөнүн негиздери жана багыттары жөнүндө ачыктан-ачык пикирлешүү болду. Албетте, биринчи катарды кыргыз республикасында мамлекеттик эркиндиги, улуттук тилдин, маданияттын, тарыхтын, нагыз демократиянын жана коомду демократиялаштыруунун маселелери көтөрүлдү, аларды чечүүнүн ыкмалары, жолдору жөнүндө эркин сөз болду.

Албетте, алдыңкы планга атайын гезит чыгаруу маселеси болду. “Майдан”¹ деп гезитти атайлы деген сунушту **Аман Токтогулов** айтса керек эле. “Кыргызстан демократиялык кыймылдын” гезити расмий түрдө, ошентип “Майдан” деп пикирди кучактаган. “Жашыл жаңылык”; фронт-согуш талаасы, күрөш аянты ж.б. аталды. Биринчи редактору белгилүү журналист, көп тармактуу таланттын ээси, мекенчил-улутчул Аман Токтогулов болду. Менимче (мүмкүн менде маалымат жоктур) “Майдан” гезитинин түзүүчү жана биринчи жоопту редактору Аман Токтогулов менимче өз каражатына, жалгыз -

¹ “Майдан” – деген түшүнүк кыргыз тилинде бир канча мааниси бар а) Зат. Көк чыккан аянт, эмгек жумшап, көгөртүп – жашартылган жер. Ачылган ар түрдүү гүлбактын ичи, көрүнөт көз алдына жашыл майдан (Т. Умөталиев). Суусуз болгон талааны Майдан кылып тириткен (Ж. Бөкөмбаев) б) Согуш талаасы, согуш болуп жаткан жер; фронт. Көп кошулган Майданда, карсылдаша салыштык (Ж. Бөкөмбаев). Эл таалайы үчүн биздин замандын акниет кишилери майданда (Т. Сыдыкбеков). в) Күрөш участогу, белгилүү бир участок, фронт. Маданий майдан. Эмгек Майданы (кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Редакторлор: Э. Абдуллаев, Д. Исаев “мектеп басмасы”, Фрунзе-1969, 415-бет.

редактор, корректор ж.б. быкый-чыкый иштеринин баарын аткарып, чыгарып жүрдү окшойт. Жолдон эле кезигип “макала жазып бериңизчи” – деп жеке менден эле 2-3 жолу кичинекей макалаларды жаздырып алган. Өмүрү кыска экен, кайран мыкты замандашыбыз бат эле өтүп кетти. “Майдан” да бир канча айлар таланттуу жаш журналист Бакыт Орунбеков чыгарып турду, анан каражат жок токтоп калды.

Чын-чындында “Кыргызстан демократиялык кыймылынын” асыл максаттарын журтка жайылтууда, жаңы демократтарды калыптандырууда жана улуттук демократиялык баалуулуктарды кеңири таратууда. 1926-жылдан бери жаштардын гезити “Ленинчил жаш”, кийин “Асаба” деп аталып чыга баштаган гезит жана анын туубаса, таланттуу редактор Мэлис Эшимкановдун эмгеги төө көтөргүс. Тарых үчүн да бул чындыкты айта жүргөнүбүз калыстык. Ошол Э. Мелистин Асабасы, XXI кылымда көбөйүп, бир канча эгиз «Асабалар» чыгууда. Аларды атасак, 1) “Баягы, баягы Асаба” (башкы редактор: Эрнис Асан уулу-Мелистин бир тууган иниси, орун басары-Назира Саалиева), саясий-коомдук гезит катары, атына жараша заты келишип, байыртадан калыптанып калган салтын улам универсалдуу деңгээлдеги улуттук басмага айланды.

2) “Көк Асаба” коомдук-руханий гезит катары: “Улуу сөз калат түбөлүк, калгандын баары күнүмдүк” – деп, “Көкжал Манас Баатырдын Көк асмандын кеңдиги, Көк Асаба кызылтуу Адилеттин теңдиги. Жараткан өзү жар болуп кыргызга берген белеги” – деп

Ак ниеттен “Көк Асаба” аталган,

Ушул гезит кыргыз үчүн жаралган.

Кубаттанып, эл намысын бек туткан,

Жол издеген жарандарга арналат” – деген антын ачык жарыялап, кыргыздын улуттук рухий баалуулуктарынын жумасына эки жолу гезиттин он алты бетинде ээрикбей жарыялап жүргөн башкы редактор Салтанат Кыдырмаева “Кыргыз демократиялык кыймылынын” улут, рухий байлыктар, азаттык, мекенчилдик, адептүүлүк, асылдык, акыйкаттык жөнүндөгү кыялданууларын тартынбай даңазалап келүүдө.

3) Маалыматтык гезит “Жаңы Агым” – баш редактор Аскер Сақыбаева, орун басары-Мелис Совет уулу, жоопту катчы Дамира Токтосунова – жума сайын, 16 беттен чыгарылып турган улуттук мазмуундагы, республикалык деңгээлдеги Мелис Эшимкановдун баатырлык салтын ар тараптан тереңдетип барактаган “Кыргыз демократиялык кыймылынын”, тегеле кыргыз коомунун келечек өзгөрүшүнө асыл максаттарына төп келишкен универсалдуу басмага айланууда. Ошентип, “Асаба” басмалары Республиканын демократиялык өнүгүшүнө зор салым кошуп жаткандары тарыхый чындык. Кыргыз коомунда жана саясий турмушунда КДКнын түзүлүшү менен демократиянын эрежелеринин, баалуулуктарынын кеңири жайылышына юридикалык негиздер түзүлүп, жаштардын жигер-

дүүлүгү үчүн психологиялык, саясий маанай кеңейип, жаштардын демилгелери коомчулук тарабынан кеңири колдоого ээ боло баштаган. Ошого жараша Республиканын саясий, юридикалык бийликтеринде да өзгөрүүлөр болуп, демократиялык баалуулуктардын тарашына шарттар түзүлө баштаган. Кыргызстандын саясий тарыхына, “легендарлуу парламент” деп аталган Жогорку Кеңеш Республиканын Конституциясынан Коммунисттик партиянын жалгыз үстөмдүк жүргүзүүчү укугу алынып салынган, “коомдук бирикмелер жөнүндөгү” мыйзам кабыл алынган, “Кыргызстан демократиялык кыймылы” адилет министрлигинен каттоодон өтүп, расмий түрдө жаштардын атайын мыйзамдашкан уюму катары таанылып, Республиканын бардык аймактарында демократтардын жергиликтүү уюмдары түзүлүп, карапайым калктын саясий укуктарын колдой турган массалык уюмга айланган. КДКнын уюштуруучулары болгон аз сандагы демилгечилери кыска убакыттын ичинде тез көбөйүп, республиканын көп сандагы саясий күчкө айланып, коомчулук, саясий күчтөр, анын ичинде башкаруучу коммунисттик партия да эсептешүүгө аргасыз боло баштаган. Жаштардын талаптарына бийлик жооп бербей жана кысымчылык көрсөтө баштаганда алар аргасыздан ачкачылык жарыялоого чейин барышкан. Белгилүү демократ, билимдүү, илимдүү, мекенчил революционер Шералы Назаркулов ачкачылыктан каза болгон. Бул окуя 1990-жылдын кеч күзүндө болгон эле. Ушул убакка чейин Шералы Назаркуловдун жаңы кыргыз мамлекетинин төрөлүшү, демократиянын гүлдөшү үчүн болгон жеке баатырлык кадамы өз баасын ала электиги өтө өкүнүчтүү!

XX кылымдын 90-жылдарында Кыргызстанда демократиялык маанайдагы курултайлардын, конгрессстердин, жыйындардын көптүгү боюнча рекорду коюлуп, улуттун ойгонушунун, намысына келип, жанданышынын жылдары болгон эле.

Кыргыз демократиялык кыймылынын көп жактуу аракеттери менен жаңы типтеги улуттук мамлекеттин пайда болуп, аракеттери менен түптөлүп, демократиялык маанайдагы жаш, билимдүү, демилгелүү, мекенчил жаштардын тобунун өсүшү, жаңы саясий партиялардын, топтордун түзүлүшү, улуттук демократиялык саясий маданияттын калыптана башташына пайдубал болгону тарыхый чындык. Адамдардын акылы, өнөрү, билими, ар-намысы жана мүнөзү бир топ эле өзгөрдү. Тилекке каршы баары эле тарыхтын, демократиянын, улуттун келечек тагдырынын талабына жооп бергендей өзгөрүүлөр болду деген жыйынтыктан алысбыз. Көптү билебиз, бирок өтө аз түшүнөбүз жана эчтекке жасай албайбыз!?

Кыргыз элинин байыртадан: “Өзөктөн күйгөн өрт жаман, Өздөн чыккан жат жаман...” деген таамай айтып калтырган насааты XXI кылымдын башталышындагы улуттук мамлекетибиздеги болуп жаткан кайгылуу окуялар айкын күбө. Мына, кыргыз демократиялык кыймылынын пайда болуп, өнүгү-

шү, улуттук мамлекеттин 25-жылдыгы менен төп келишип турат. Ушул жылдардын ичинде мамлекеттин Конституциясы 8 жолу өзгөрдү, Жогорку Кеңеш, Өкмөт, бир канча жолу жаңыланды, эки жолу элдик социалдык ыңкылап Президенттердин качып кетишине себепкер болуу менен убактылуу өкмөт, кыска убактагы Президенти мыйзамдуу алмаштырып, төртүнчү Президенттин шайланышын камсыздап, Республиканы башкаруунун Парламенттик түрүнө өткөрдү. Мунун баары “жакшы” деп коёлу... Бирок, терс көрүнүштөр үстөмдүк этип, демократиянын жалган баалуулуктары мыйзамдуулук деңгээлгө көтөрүлүп жатпайбы. Мисалы, саясий партиялардын саны 200гө жетиптир. Бул эмне деген маскарачылык. Эмне үчүн КДКнын шарапаты менен түзүлгөн улуттук “Асаба” кайра жаралуу партиясы аткаруу бийлигине мүчө же Жогорку кеңешке депутат эмес? КДКнын биринчи жылдарында улуттук “Асаба” партиясы жана анын жеткечиси Чапрашты Базарбаев бардык саясий иш-чараларга жигердүү катышып жүрдү эле. Турмуш шартка байланыштуу ал “Асаба” улуттук партиясынын лидерлигинен кетип, Салмоор Дыйканов келген эле. Бирок, “Асаба” кыргыздын улуттук партиясы саясий жүрүштөрдө эмдигиче көрүнө элек. Дөөлөт Нусуповдун “Асаба” улуттук партиясынын республиканын саясий турмушунда өз ордуна кою максатын бар экенин айтып жүрөт, бирок партия мүчөлөрүндө чечкиндүүлүк жетишпейт, “өзөктөн күйгөн өрт” улуттук партиянын алын кетирүүдө...

Бийликтен кулаган коммунисттик партия “аты бар заты жок” деңгээлге түшүп кетти. Ал эми социалдык маанайдагы бийликтин бутагында жүргөн

саясий партиялар саясий мүдөөлөрүн так сакташпай, алардын лидерлери партиялардын социалдык максаттарын либералдык идеология менен алмаштырып, компрадор жана олигарх болгондоруна ыраазы сыяктанышат. Саткынчылык, жемкорлук, коррупциячылыктын үстөмдүгү б.а. Республиканын азыркы, коомдук жана саясий ишмерлерди жана кызмат адамдарын пара берип сатып алуучулук жана алардын парага, акчага сатылып кетүүчүлүгүнүн өкүм сүргөндүгү да бүгүнкү Республиканын трагедиясы...

“Өздөн чыккан жат жаман...” деп коёт кыраакы кыргыз. Ошентип, “Кыргыз демократиялык кыймылдын” түзүлгөнүнө 25-жылдарында анын асыл максаттары тебеленип, кыргыз мамлекети чүмчүп турат, жолубуз айкындалбай аракеттин багыты, ийгиликке жетүүнүн ыгы, амалы, методу толук такталбаган. Чыгыштын даанышман ойчулу Конфуций : “Ата-бабаңдан калган жолдун бар экенин билип туруп, аны тутпоо-коркоктук. Ал эми билип туруп, аны башка жолго алмаштыруу – ата-баба арбагына чыккынчылык, Теңирге кыянатчылык” – деп эскерткен.

Биз мүнкүрөнбөйлүк. Ак пейил, чын дили менен өз айыбын моюнга ала билген, сезими сергек кыргыз улуту өзүнүн ички илдеттеринен арылып, өзүбүздүн акыл-эсибиз менен нукура улуттук жолубузга түшүүбүз абзел. Ошентип гана, кыргыз демократиялык кыймылынын асыл максаттарын жашообуздун эрежесине айлантып, кубаттуу, күчтүү, улуттук демократиянын негизинде улуттук мамлекетти түптөйбүз. Бул тагдыр чечээр, келечектүү маселелердин түп-тамыры жана негизги өзөгү!

Рецензент: к.филос.н. Жапаров Д.С.